Scottish International Conference on

Multidisciplinary research and Innovation (SICMRI 2026)

QARAQALPAQ XALÍQ DÁSTANLARÍNDA “GÓZZALLÍQ” KONCEPTINIŃ LINGVISTIKALÍQ MODELLESTIRILIWI

Abatbaeva Nursulıw
22-sanlı ayrım pánlerdi tereńlestirilip oqıtılatuǵın
23- klasları bar ulıwma bilim beriw mektebi oqıtıwshısı
Ózbekstan, Nókis
https://doi.org/10.5281/zenodo.23069441

Annotaciya. Bul teziste qaraqalpaq xalıq dástanlarında “gózzallıq” konceptiniń til birlikleri arqalı sáwleleniw ózgeshelikleri lingvokognitivlik, lingvokulturologiyalıq hám lingvopoetikalıq baǵdarda úyreniledi. Izertlewde gózzallıq konceptiniń fitonimler, qımbat bahalı tas hám metall atamaları, ornitonimler hám zoonimler tiykarında modellestiriliwi analizlenedi. Til birliklerıniń metaforalıq, simvollıq, aksiologiyalıq hám antropomorflıq xızmetleri ashıp berilip, gózzallıqtıń tek sırtqı kórinis emes, al ruwxıy, emocional, etikalıq hám mádeniy qádiriyatlar menen baylanıslı quramalı kognitivlik birlik ekenligi tiykarlap beriledi.

Tayanısh sózler: gózzallıq koncepti, lingvokognitivlik, lingvokulturologiya, metafora, fitonim, ornitonim, zoonim, aksiologiya, folklor, qaraqalpaq dástanları.

Kirisiw. Qaraqalpaq xalıq dástanları xalıqtıń kóp ásirlik ruwxıy, estetikalıq hám mádeniy tájiriybesin ózinde jámlegen ózgeshe folklorlıq derek bolıp tabıladı. Dástan tekstlerinde xalıqtıń dúnyatanımı, qádiriyatlar sisteması hám estetikalıq idealları túrli til birlikleri arqalı obrazlı túrde sáwlelenedi. Solardıń ishinde “gózzallıq” koncepti ayrıqsha orın iyeleydi. Ol tek insannıń sırtqı sulıwlıǵın bildiriw menen sheklenbey, páklik, náziklik, sadıqlıq, mártlik, qádirlilik, tábiyiylik hám ruwxıy jetiklik sıyaqlı semalardı da óz ishine aladı. Sonlıqtan gózzallıq konceptin lingvokognitivlik kózqarastan úyreniw xalıqtıń estetikalıq pikirlew usılın hám milliy-mádeniy ózgesheliklerin anıqlawǵa múmkinshilik beredi.

Izertlewdiń teoriyalıq negizi koncept, kognitivlik lingvistika hám lingvokulturologiya haqqındaǵı ilimiy kózqaraslarǵa súyenedi. Koncepttiń bilim, tájiriybe, bahalaw hám emocional komponentlerdi birlestiretuǵın kóp qatlamlı struktura ekenligi izertlewdiń metodologiyalıq baǵıtın belgileydi. Usı tiykarǵa súyene otırıp, dástan materialındaǵı gózzallıqtı bildiriwshi birlikler tek sózlik mánisi menen emes, al olardıń tekst ishindegi metaforalıq, simvollıq hám bahalawshı qollanılıwı menen birge qaraldı. Bunday qatnas gózzallıq konceptiniń verbal komponentlerin hám olardı biriktiriwshi semantikalıq modellerdi anıqlawǵa múmkinshilik beredi.

Tiykarǵı bólim. Gózzallıq konceptiniń dástan tilindegi verballasıwı hár qıylı semantikalıq maydanlar arqalı júzege keledi. Izertlew materialları bul koncepttiń tábiyat, materiallıq qádiriyatlar, quslar hám haywanatlar dúnyası menen baylanıslı obrazlar tiykarında belsendi modellestirilgenin kórsetedi.

Birinshi baǵıt – fitonimler tiykarında gózzallıqtıń metaforalıq modellestiriliwi. Fitonimler folklor tekstlerinde ápiwayı ósimlik atamaları sıpatında ǵana emes, al estetikalıq hám emocional mazmunǵa iye obrazlı birlikler sıpatında qollanıladı. Ósimliklerge tán reń, iyis, forma, náziklik hám tábiyiylik sıyaqlı belgiler insan obrazına kóshiriliwi arqalı gózzallıq túsinigi konkret hám janlı túrde sáwlelenedi. Mısalı,

© 2026Scottish International Conference on Multidisciplinary Research and Innovation. All Rights Reserved.

“alma” fitonimi qızdıń júz reńin, iyisin yamasa kelbetin súwretlewde qollanıladı. Qızıl, sarı, jasıl alma obrazları gózzallıqtıń túrli reńlik semaların aktuallastırıp, tábiyat penen insan arasındaǵı kognitivlik paralleldi kórsetedi. Alma tek hayal-qızlar gózzallıǵın emes, tábiyat sulıwlıǵın da súwretlewge xızmet etedi. Alma, badam, ánjir, júzim sıyaqlı fitonimlerdiń qatarlastırılıp qollanılıwı poetikalıq ekspressiyanı kúsheytip, gózzallıq obrazın kompleksli túrde jaratadı.

Fitonimlerdiń qollanılıwında ayrıqsha bir ózgeshelik – gózzallıqtıń tábiyiy ólshem arqalı bahalanıwı. Xalıq sanasında ósimlikler tirishilik, jańalanıw hám sulıwlıqtıń belgisi retinde qabıl etilip, olardıń belgileri insanǵa kóshiriledi. Bul kóshiwde vizual belgiler menen birge iyis, forma hám háreket sıyaqlı sezimlik komponentler de qatnasadı. Sonlıqtan fitonimik metaforalar gózzallıq obrazın tek bir detal menen emes, birneshe perceptivlik belgi arqalı kompleksli túrde qáliplestiredi.

Mısalı, “badam” fitonimi kóbinese qızdıń kózi yamasa qabaǵı menen baylanıstırılıp, forma hám náziklik belgilerin jetkeredi. “Badam qabaq” sıyaqlı dizbeklerde gózzallıq vizual uqsaslıq tiykarında metaforalastırıladı. Al “gúl” lekseması gózzallıqtı verballastırıwda eń ónimli birliklerdiń biri sıpatında kórinedi. Gúl obrazı náziklik, sulıwlıq, páklik, jaslıq hám tartımlılıqtı bildiredi. “Ashılǵan gúl” modeli qızdıń jaslıq máwritin hám tábiyiy gózzallıǵın sáwlelendirse, gúl obrazınıń tábiyatqa qarata qollanılıwı qorshalǵan ortalıqtıń estetikalıq dárejesin asıradı. “Gúl-ǵumsha” dizbegi bolsa jaslıq, náziklik hám biytákirarlıq semaların birlestiredi. “Lala” hám “lalazar” leksemaları da qızıl reń, náziklik hám abat tábiyat obrazın jaratıwda qollanıladı. “Shıbıq” fitonimi qızdıń boyın, qáddi-qáwmetin hám háreketiniń názikligin súwretlewde metaforalıq qural bolıp xızmet etedi. Demek, fitonimler arqalı gózzallıq tábiyat penen úylesimliktegi estetikalıq ideal sıpatında kórinedi.

Ekinshi baǵıt – qımbat bahalı tas hám metall atamaları tiykarında gózzallıqtıń aksiologiyalıq ańlatılıwı. “Altın”, “tilla”, “gáwhar”, “dúr”, “yakut” sıyaqlı birlikler dástanlarda tek materiallıq qundı bildirmey, estetikalıq jetiklik, qádirlilik, jarqınlıq, siyreklik hám joqarı baha semaların da ańlatadı. “Altın” leksemasi predmetlerdiń bezegin, tábiyat kórinislerin, insan shashınıń reńin hám hátte sóylewdiń tásirsheńligin súwretlewde qollanıladı. “Altın tań” dizbeginde reń hám nur semaları arqalı tábiyat gózzallıǵı kúsheytiledi. “Altın kekil” insan kelbetiniń tartımlılıǵın bildirse, “altınnıń sınıǵınday” sıyaqlı konstrukciyalar gózzallıqtı intensifikaciyalaydı.

Máselen, “Tilla” leksemasi “altın” menen semantikalıq jaqtan jaqın bolǵanı menen, kóbirek insan, onıń sóylewi, sırtqı kórinisi, bezekleri hám sociallıq ornı menen baylanıslı qollanıladı. “Tilla qamar”, “tilla jıǵa”, “tilla saray” sıyaqlı birliklerde estetikalıq baha baylıq hám sociallıq qádiriyat menen birlesedi. “Gáwhar” leksemasi bolsa gózzallıqtıń jáne de názik hám tereń kórinisin bildiredi. Ásirese, “gáwhar kóz”, “kózi gáwhar” sıyaqlı birliklerde kózdiń tınıqlıǵı, jarqınlıǵı, ishki nurlıǵı hám tartımlılıǵı bahalı tas obrazı arqalı ańlatıladı. Bul jerde gózzallıq sırtqı kórinisten ishki ruwxıy mazmunǵa shekem keńeyedi.

Qımbat bahalı tas hám metall atamalarında gózzallıq penen qádiriyat arasındaǵı baylanıs anıq kórinedi. “Altın”, “tilla”, “gáwhar” sıyaqlı birliklerdiń semantikalıq ózgeshelikleri olardıń gózzallıqtı joqarı bahalanatuǵın, siyrek hám jetik qubılıs sıpatında kórsetiwine tiykar boladı. Ásirese, kumulyativ konstrukciyalarda birneshe qımbat materialdıń izbe-iz keltiriliwi estetikalıq bahalawdı basqıshpa-basqısh kúsheytedi. Bul poetikalıq usıl dástanlardıń mifopoetikalıq hám idealastırılǵan obrazlar sistemasın qáliplestiriwinde áhmiyetli.

Úshinshi baǵıt – ornitonimler arqalı gózzallıq túsiniginiń simvolikalıq interpretaciyası. Qaraqalpaq xalıq dástanlarında qus atamaları insan obrazın poetikalıq hám estetikalıq jaqtan bayıtıwshı metaforalıq qural sıpatında qollanıladı. “Búlbil” ornitonimi gózzallıqtıń emocional hám akustikalıq modelin

© 2026Scottish International Conference on Multidisciplinary Research and Innovation. All Rights Reserved.

qáliplestiredi. Búlbil kóbinese gúl, baǵ, shámen menen bir semantikalıq maydanda qollanılıp, gózzal obyekt penen oǵan estetikalıq qatnas bildiriwshi subyekttiń baylanısın kórsetedi. Búlbil obrazı insanǵa kóshiriliwinde “insan = búlbil” modeli payda bolıp, onda náziklik, shiyrin sóz, jaǵımlı dawıs hám emocional tartımlılıq semaları aktualizaciyalanadı.

Mısalı, “Totı” ornitonimi kóbirek dekorativlik-estetikalıq gózzallıqtı bildiredi. “Totı kózli” sıyaqlı birliklerde kózdiń reńbe-reńligi, nurlılıǵı hám tartımlılıǵı qus obrazı arqalı beriledi. “Totı qustay tarańgan” konstrukciyasında sırtqı kórinistiń kórkemligi hám hárekettiń názikligi teńew arqalı sáwlelenedi. “Aqquw” obrazı bolsa gózzallıqtıń pák, ideallastırılǵan modelin bildiredi. “Aq quwday moyınlı” dizbeginde aqlıq, uzınlıq, arıqlıq hám náziklik semaları birlesedi. “Tawıs” ornitonimi reńbe-reńlik, kórkemlik, názik háreket hám estetikalıq tartımlılıq menen baylanıslı. “Qarshıǵa” obrazında gózzallıq kúsh, shaqqanlıq, mártlik hám epshillik menen integraciyalanadı. “Ǵaz” obrazı bolsa qızdıń jeńil, názik hám erkelewshi háreketlerin súwretlewde qollanıladı. Solay etip, ornitonimler gózzallıqtı tek sırtqı kórinis emes, al háreket, dawıs, minez hám ideal qásiyetler menen baylanıslı kompleksli kategoriya sıpatında kórsetedi.

Tórtinshi baǵıt – zoonimler arqalı gózzallıqtıń antropomorflıq konceptuallastırılıwı. Zoonimler haywan atamaları bolıp, dástanlarda olar insanǵa tán estetikalıq hám xarakterlik belgilerdi haywan obrazları arqalı jetkeriwge xızmet etedi. “Qoykózli” dizbeginde qoyǵa tán juwaslıq, tınıshlıq hám páklik belgileri insan kózine kóshiriledi. Nátiyjede gózzallıq sırtqı kórinis penen birge, ishki jumsaqlıq hám juwaslıq menen baylanısadı.

“Qundız” zoonimi siyreklik, qádirlilik hám jasırın tartımlılıq semaların bildiredi. “Mańlayımda qundızım” sıyaqlı ańlatpalarda ol erkeletiw, mehir-muhabbat hám estetikalıq qádirlew mánilerin birlestiredi. “Botakózli” birlikleri túye balasınıń úlken, tınıq hám tartımlı kózlerine tiykarǵı vizual uqsaslıq arqalı qızdıń gózzallıǵın súwretleydi. “Kiyiktey sekiredi”, “qoyansha bardur” sıyaqlı teńewlerde gózzallıqtıń dinamikalıq tárepi, yaǵnıy jeńil háreket, shaqqanlıq hám náziklik belgileri aktualizaciyalanadı. Demek, zoonimler gózzallıq konceptiniń vizual, emocional, etikalıq hám dinamikalıq qatlamların birlestiredi.

Ulıwmalastırıp aytqanda, izertlew materialında gózzallıqtıń birneshe ózara baylanıslı semantikalıq komponentleri anıqlanadı: vizual sulıwlıq, náziklik, páklik, tábiyiylik, tartımlılıq, qádirlilik, ruwxıy jetiklik, emocional jaǵımlılıq, kúsh, shaqqanlıq hám ideallastırıw. Bul komponentler túrli leksikalıq maydanlar arqalı hár qıylı dárejede sáwlelenip, bir-birin tolıqtıradı. Sonlıqtan qaraqalpaq xalıq dástanlarındaǵı “gózzallıq” koncepti bir sóz yamasa bir obraz benen sheklenbeydi; ol túrli obrazlar, metaforalıq modeller hám mádeniy associaciyalar arqalı qáliplesetuǵın keń kognitivlik birlik bolıp tabıladı.

Juwmaq. Izertlew nátiyjeleri Qaraqalpaq xalıq dástanlarında “gózzallıq” konceptiniń quramalı, kóp qatlamlı hám milliy-mádeniy ózgesheliklerge bay lingvokognitivlik struktura ekenligin kórsetedi. Onıń verballasıwında metaforalıq, simvollıq, aksiologiyalıq hám antropomorflıq modeller ózara baylanısta júzege keledi. Fitonimler arqalı gózzallıq tábiyat penen úylesimlik, náziklik, páklik hám tábiyiylik semaları menen baylanıssa, qımbat bahalı tas hám metall atamaları qádirlilik, joqarı baha, jetiklik hám ideallastırıw semaların ańlatadı. Ornitonimler gózzallıqtıń vizual, akustikalıq, emocional hám simvollıq qırların keńeytse, zoonimler arqalı gózzallıq insanǵa tán sıpatlardı haywan obrazları menen baylanıstırıw negizinde antropomorflıq túrde konceptuallasadı.

© 2026Scottish International Conference on Multidisciplinary Research and Innovation. All Rights Reserved.

Sonday aq, izertlew gózzallıq túsiniginiń qaraqalpaq xalıq dástanlarında tek sırtqı sulıwlıqtıń belgisi retinde emes, al xalıqtıń estetikalıq idealları, ruwxıy qádiriyatları, emocional qatnasları hám milliy dúnyatanımın birlestiriwshi lingvokognitivlik birlik sıpatında qálipleskenin kórsetti. Bul nátiyjeler folklorlıq tekstlerdi lingvistikalıq tallawda, milliy konceptlerdi úyreniwde, awdarma hám mádeniyatlararalıq kommunikaciya tarawlarında qollanılıwı múmkin. Keleshekte gózzallıq sıyaqlı konceptlerdi basqa túrkiy tiller materialları menen salıstırmalı úyreniw qaraqalpaq lingvokulturologiyası hám lingvokognitivlik izertlewlerdiń jańa bağıtların keńeytiwi múmkin.

PAYDALANÍLǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Demyankov V.Z. Kognitivnaya lingvistika kak raznovidnost interpretiruyushchego podkhoda // Voprosy yazykoznaniya. – Moskva, 1994. – № 4. – S. 17–33.
2. Kubryakova E.S. Yazyk i znanie: na puti znaniy o yazyke: chasti rechi s kognitivnoy tochki zreniya, rol yazyka v poznanii mira. – Moskva: Yazyki slavyanskoy kultury, 2004. – 560 s.
3. Yandashova T. O‘zbek va ingliz tillarida “go‘zallik” konseptining ifodalanishi va lingvopoetikasi: falsafa doktori (PhD) ... diss. avtoref. – Toshkent, 2021. – 22 b.

© 2026Scottish International Conference on Multidisciplinary Research and Innovation. All Rights Reserved.